

MULTIDISZCIPLINÁRIS KIHÍVÁSOK, SOKSZÍNŰ VÁLASZOK

Number 2

2018

18 57

BGE

Online folyóirat

Szerkesztette:

VÁGÁNY Judit Bernadett, PhD - FENYVESI Éva, PhD

Borító: FLOW PR

Kiadja:

**Budapesti Gazdasági Egyetem, Kereskedelmi, Vendéglátóipari
és Idegenforgalmi Kar, Közgazdasági Intézeti Tanszéki Osztály**

Felelős kiadó:

FENYVESI Éva, PhD

a Közgazdasági Intézeti Tanszéki Osztály vezetője

ISSN 2630-886X

2018.

**A HÁBORÚS MEGSZÁLLÁS KÖLTSÉGEI
KELET-KÖZÉP- ÉS DÉLKELET-EURÓPÁBAN
A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN**

**OCCUPATION COSTS IN CENTRAL, EASTERN
AND SOUTHEASTERN EUROPE
DURING THE SECOND WORLD WAR**

DOMONKOS Endre

Kulcsszavak: *Kelet-Közép- és Délkelet-Európa, megszállási költségek, állami pénzügyek, infláció és hadiadások*

Keywords: *Central, Eastern and Southeastern Europe, occupation costs and state finances, inflation and war expenditures*

JEL kód: N24

ÖSSZEFOGLALÁS

A második világháború éveiben Kelet-Közép- és Délkelet-Európa államainak gazdaságát kivétel nélkül a német hadigépezet érdekeinek rendelték alá, így mind az ipari, mind pedig a mezőgazdasági termelés a német háborús erőfeszítések további fokozását szolgálta. A Német Birodalom egyre nagyobb mennyiségben szállított ki – ellenszolgáltatás nélkül – élelmiszert és nyersanyagot a gazdaságilag elmaradott kelet-közép- és délkelet-európai országokból. A német kormány vonakodott teljesíteni nemcsak az iparcikkek szállítására vállalt kötelezettségeit, hanem a klíringszámlákon felhalmozódott adósságállomány törlesztésére sem volt hajlandó. Németország ugyanis már a világháború kitörését megelőző években jelentős összegű adósságot halmozott fel a bilaterális klíringszámlákon Kelet-Közép- és Délkelet-Európa államaival szemben.

Tanulmányom célja a történettudományi kutatások által mai napig elhanyagolt megszállási költségek kérdéskörének átfogó vizsgálata a kelet-közép- és délkelet-európai országokban. A klíringszámlákon felhalmozódott adósságállomány mellett a megszálló német hadsereg (Wehrmacht) fenntartásának költségei is meghaladták a kelet-közép- és délkelet-európai országok nemzetgazdaságainak teherbíró képességét.

A német tartozásokkal együtt a világháború idején a hadikiadások is jelentős mértékben növekedtek. Az állam a megnövekedett hadikiadásait fedezetlen bankjegykibocsátással finanszírozta. Ennek következtében a világháború második szakaszában a régió valamennyi országában felgyorsult a pénzromlás folyamata, amely tovább növelte Kelet-Közép- és Délkelet-Európa pénzügyi sebezhetőségét. A megszállási költségek témakörének elemzése mellett lényeges szempontot jelent az állami pénzügyek terén bekövetkezett változások ismertetése is. Úgy gondolom, hogy a kelet-közép- és délkelet-európai térség gazdasági elmaradottságának vizsgálatakor – tekintettel a jelenlegi XXI. századi fejleményekre – nem lehet eltekinteni a német megszállás során felmerült költségek bemutatásától.

Terjedelmi korlátok miatt tanulmányomban ugyanakkor nem kívánok foglalkozni Kelet-Közép- és Délkelet-Európa második világháború idején végbement gazdasági fejlődésével, valamint a térség országait sújtó háborús károk mértékével.

SUMMARY

During the Second World War, the Central, Eastern and Southeastern European countries were subordinated to the German war machinery. It must be emphasized that both agricultural and industrial production served to cover the war needs of Germany. As a result of war efforts, more and more agricultural products and raw materials were delivered from the countries of the region to the Third Reich without any recompensation. The Government of Germany did not want to comply its obligations not only for the shipping of industrial goods, but also to conceal the debts, which were accumulated in the clearing accounts. Before the outbreak of the Second World War the liabilities of the clearing accounts grew significantly by the Central, Eastern and Southeastern European countries towards Germany.

The objective of my paper is to analyse the occupation costs in the Central, Eastern and Southeastern region, which can be perceived as neglected part of historic researches. Besides the debts, which were accumulated in the clearing accounts by the Third Reich, the occupation costs of the German army (Wehrmacht) were to be

considered as serious burdens on the national economies of Central Eastern and Southeastern European countries.

War expenditures, together with the amount of debts owed by Germany also increased substantially, which were financed by the issuing of great quantities of unbacked paper currency. This led to the acceleration of inflation rate, which aggravated the financial vulnerability in all countries of the region. As far as occupation costs were concerned emphasis must be given on the changes of state finances. With regard to the development trends of the 21st century, I think it is essential evaluate the occupation costs during the war years, which contributed to the economic backwardness of the countries in the region. Because of limited extent I would not like to deal in my essay with the economic development of Central, East and Southeast Europe and with the war losses and devastation of the Second World War.

Megszállási költségek és az állam pénzügyi helyzete Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a második világháború idején

Jóllehet a Német Birodalom már az 1930-as évek közepétől jelentős összegű tartozásállományt halmozott fel a klíringszámlákon a kelet-közép- és délkelet-európai országokkal szemben, az ellenszolgáltatások nélküli kiszállítások értéke, különösen 1941 után jelentős mértékben megnőtt.¹ A németek kötelezettségvállalásainak elmaradását és a nácik térség irányába folytatott külgazdaság-politikáját jól példázza az 1942-es magyar-német kereskedelmi tárgyalásokon, a nemzetiszocialista vezetés által megfogalmazott hivatalos álláspont. A német küldöttség egyik tagja a magyar partnereknek a következőképpen foglalta össze a Német Birodalom politikáját: „A magyar szállítások zömére [...] úgy tekinthetünk, mint a közös hadi erőfeszítésekhez nyújtott hozzájárulásra. [...] A rögzített összegek rendelkezésének módja olyan kérdés, amellyel majd a háború után fogunk foglalkozni.” (CORNELIUS, 2015, p. 277)

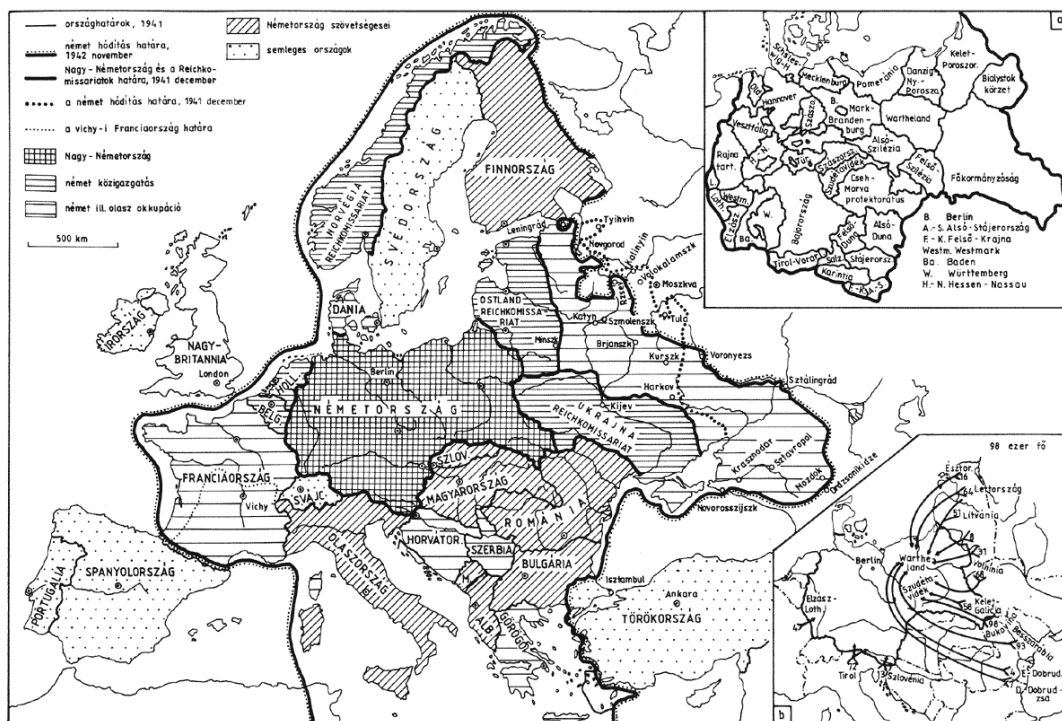
Magyarország esetében 1941-ben még csak 140 millió márka német tartozás állt fenn, 1942-ben már 500 millió, 1943-ban 1 milliárd márka, 1944-ben pedig újabb – ekkor már a német megszállás költségeivel növelt – 1,5 milliárd márka gyülemlett fel (BEREND – RÁNKI, 1987).

Hasonló tendencia figyelhető meg Németországnak Bulgáriával szemben bekövetkező eladósodásában is. 1941-ben 210 millió márkát tett ki a német adósság állománya, 1942-ben

¹ A Német Birodalomban az 1929-1933 közötti időszakban kibontakozott gazdasági válság során általános devizahiány alakult ki, így Németország kétoldalú árucserre egyezményeket kötött a kelet-közép- és délkelet-európai országokkal, melynek lényege, hogy a térség államai mezőgazdasági termékeket és nyersanyagokat szállítottak a német hadigazdaság számára az ipacikkekért cserébe. A klíringszámlálás rendszerének megfelelően a magyar export ellenértékének 90%-a szolgált a német szállítások fedezésére, a fennmaradó 10%-ot kitevő összeg nem az áruszállítások célját szolgálta, hanem egyéb devizát igénylő vásárlásokra fordították.

380 milliót, 1943 végére pedig 680 milliót. A Bulgáriában állomásozó német csapatok ellátásának költségei a világháború alatt elérték a 250 millió márkát (BEREND – RÁNKI, 1977).

A Szlovákiával fennálló német tartozás 1939 és 1944 között – a vasúti szállítások értékét és a német csapatok ellátását is figyelembe véve – 1 milliárd márkát tett ki, amelynek 50%-a volt klíringszámlán felgyülemelő tartozás volt (BEREND – RÁNKI, 1976).

1. térkép. A német „új rend Európában”, 1942

Forrás: Köztes-Európa Térképgyűjtemény, Erdélyi Magyar Adatbank. Köztes-Európa és a modern birodalmak (1926-1945). In: <http://terkeptar.transindex.ro/belso.php?nev=217>
Letöltve: 2018. január 2.

Az 1941 áprilisában feldarabolt Jugoszlávia esetében 22 millió márka tartozás állt fenn Szerbiával és 32 millió Horvátországgal szemben. Ugyanakkor a szerb területeken állomásozó német megszálló erők ellátásának költségei meghaladták az 560 millió birodalmi márkát. A Nemzetközi Elszámolási Bank adatai alapján megállapítható, hogy 1944 szeptemberéig, a náci vezetés által létrehozott horvát fasiszta bábállamban állomásozó német és olasz haderő ellátása 1,082 milliárd birodalmi márkát emésztett fel (RADICE, 1986).

Németország Romániával szemben felhalmozott adóssága 1940-ben 20 millió márkát tett ki. A német tartozásállomány 1944 júniusára azonban 900 millió márkára emelkedett. Román

források a megszállási költségek összegét 67 milliárd lejre, mintegy 1,7 milliárd birodalmi márkára becsülik. Figyelembe véve a klíringszámlákon fennálló tartozásokat a balkáni állam mintegy 2,6 milliárd márkával járult hozzá a német háborús erőfeszítésekhez (RADICE, 1986).

A Lengyel Főköormányzóság megszállási költségeit nagyon nehéz pontosan megbecsülni, mert a náci a feldarabolt és megszállt országot kezdettől fogva hadizsákmánynak tekintették, és a többi kelet-európai országhoz hasonlóan ellenszolgáltatás nélkül szállítottak ki élelmiszereket és nyersanyagokat. A legfőbb finanszírozási forrás a Német Birodalomnak fizetendő háborús erőfeszítéseket szolgáló hozzájárulás volt, melyet a központi költségvetésből biztosítottak. Míg a lengyelek 1941/42-ben 500 millió zloty-val (500 millió birodalmi márka), addig 1943/44-ben mintegy 1,3 milliárd zloty-val (650 millió birodalmi márka) járultak hozzá a német hadikiadásokhoz. Amennyiben ehhez az összeghez a klíringszámlán felhalmozódott adósságállományt (3,4 milliárd márka) és a Német Birodalomban kényszermunkásként, továbbá hadifogolyként dolgozó lengyelek jövedelem átutalásait is beleszámítjuk, akkor megállapítható, hogy a Főköormányzósággal szemben felgyülemlett adósság nagysága elérte az 5 milliárd birodalmi márkát (BUCHHEIM, 1986). A lengyel lakosságot a náci védelmi hozzájárulás fizetésére is kötelezték. A náci számára a hivatkozási alapot a német megszálló hatóságokkal szembeni engedetlenség jelentette. Varsó három alkalommal fizetett a németeknek védelmi hozzájárulást: 1942 októberében 1 millió zloty, 1943 és 1944 februárjában pedig 10 és 100 millió zloty. A legutolsó, 100 millió zloty összeget a németek bosszúból vetették ki a lengyel lakosságra, mert meggyilkolták a korábban tömeges vérengzéseket és kivégzéseket irányító varsói kerület rendőrfőkapitányát és SS dandárvezetőt (SS-Brigadeführer), Franz Kutscherát (LANDAU – TOMASZEWSKI, 1986).

A német tartozásokkal együtt a hadikiadások is növekedtek. Magyarországon az állami költségvetésen belül háborús célokra fordított kiadások 1941-ben 20%, 1942-ben 28%, 1943-ban 35% és 1944-ben 44%-ot tettek ki. Az államháztartási hiány az 1938. évi 100 millió pengőről 1943-ra 2 milliárd pengőre emelkedett (GULYÁS et al., 2009). Az elhúzódó és egyre több pénzbe kerülő háború teljesen felborította az állami pénzügyek korábbi folyamatait is. Az államhatalomnak a fegyverkezési és háborús költségek finanszírozása miatt egyre több pénzre volt szüksége, amit adó formájában – bár emelkedett az ebből a forrásból származó bevétel nagysága – nem lehetett előteremteni. A világháború időszakában a Magyar Nemzeti Bank volt a legfontosabb hitelező, mivel külső pénzügyi forrásokra nem lehetett számítani. Az MNB egyre inkább fokozta a bankjegykibocsátást, ugyanakkor az államháztartási deficitet államkölcsön felvételével próbálták elfedni (KAPOSI, 2002). Az 1943-ban jelentős mértékben megnövekedett kiadásokat, az adójövedelmek mellett, minden eddig felülmúló mennyiségű kölcsön felvételével biztosította a pénzügyminiszter. Az adóbevételek 1.9 milliárd pengővel haladták meg az előző évit. Az államháztartás folyó bevételeiből nem fedezhető, nagymértvű katonai kiadások finanszírozására pedig újabb kölcsönök felvételével, mintegy 2.1 milliárd pengőhöz jutott az állam (DOMBRÁDY, 2003).

Az állam a hadikiadások finanszírozása érdekében kénytelen volt a fedezetlen bankjegykibocsátás eszközéhez nyúlni. Mivel a Németországba irányuló szállítások hitelbe történtek, ezért a hitelek pénzügyi fedezetét szolgáló pénztömeg-kibocsátás az egész háború alatti bankjegyszaporulat 42%-át tették ki (4765 millió pengő). 1942-től Magyarországon felgyorsult a pénzromlás folyamata és 1944-ben hiperinfláció bontakozott ki. Az egész bankjegyforgalom 1944-ben 12 180 millió pengőt tett ki, az 1938. évinek kerekén tizennégyszeresét (GUNST, 1996).

A fedezetlen papírpénz-kibocsátás miatt a világháború végére az államadósság összege elérte a 6,9 milliárd pengőt. Az államadósság erőteljes növekedése szorosan összefüggött azzal a körülménnyel, hogy a jövedelmeket korábban elképzelhetetlen mértékben koncentrálna a központi költségvetés és kiugróan magas volt az állami túlköltekezés (HONVÁRI, 2005, p. 85).

1. táblázat. Az államadósság összetétele Magyarországon, millió pengő

Megnevezés	1943. VIII. 31.	1944.
Az Osztrák-Magyar Monarchia idejéből származó	591,4	591,4
Az első világháború alatt keletkezett	350,0	350,0
1919-1938. VI. 30-ig keletkezett	874,5	874,5
A II. világháború alatti területnövekedés kapcsán keletkezett	778,7	778,7
Összesen	2594,6	2594,6
1938. VI. 30. után keletkezett háborús adósság	3576,0	4040,0
Összes államadósság	6170,6	6634,6

Forrás: CSIKÓS – NAGY, B. [1996], A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulmányok az ezredforduló küszöbén. Budapest, Akadémiai Kiadó, p. 105.

A második világháború végén kimutatott, közel 7 milliárd pengőt kitevő adósságállomány 57%-a esett a második világháborúban való részvétel finanszírozására. Természetesen a magyar államot számos egyéb kötelezettség is terhelte, többek között az egykori Osztrák-Magyar Monarchia idején felvett hitelek és az első világháborúban, valamint az 1919 és 1939 közötti időszakban nyújtott kölcsönök és a kamatok törlesztése. Külföldi kölcsön a finanszírozásban nem játszott szerepet. A magyar államnak tehát belső erőforrásokra támaszkodva kellett megoldania azokat a feladatokat, amelyeket a háborús finanszírozás következtében keletkezett. Míg az első világháború folyamán hazánk számára biztosított volt az osztrák

pénzpiac, addig a második világháborúban Magyarországnak kellett Németország részére hiteleket folyósítani és a meg nem fizetett német megrendeléseket is a magyar államháztartásnak kellett kiegyenlíteni. A Szovjetunió ellen indított német támadás után (1941. június 22.) a Német Birodalom nem volt abban a helyzetben, hogy korábbi mértékben fenntartsa kivételét, így csökkentek a Magyarországra irányuló szerződéses szállítások. Ugyanakkor a németek továbbra is igényt tartottak a magyar áruszállításokra, amelyekért egyre kevésbé fizettek (CSIKÓS – NAGY, 1996). Végző soron a magyar államnak kellett a német hadigazdaságot pénzelni. A háború természetes velejárója a 20. században szinte minden országban, hogy a hadigazdálkodási korszakokban a magánhitelezési rendszert is állami ellenőrzés alá helyezik, és szigorúan elszámoltatják a pénzügyi intézeteket. A második világháború alatt csak az állam határozhatta meg, milyen célra lehet hiteleket adni (KAPOSI, 2002).

1944. március 19-e után Magyarországot terhelték a német megszállás költségei is. Edmund Veessenmayer, Hitler teljhatalmú magyarországi megbízottja és a németbarát pénzügyminiszter, Reményi Schneller Lajos 1944. június 2-án megegyezett, hogy a magyar kormány havi 200 millió pengőt fizet a megszálló csapatoknak. 1944 őszétől hazánk háborús hozzájárulását 200 millióról 300 millió pengőre emelték fel (CORNELIUS, 2015).

Egyetértünk Ungváry Krisztián történész azon állításával, hogy a történettudomány a megszállási költségek kérdéskörével mindeddig nem foglalkozott részletesen. A szerző A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemizmus Magyarországon, 1919-1944 című monográfiájában a havi 200-300 millió pengő háborús hozzájárulás nagyságát hangsúlyozza, amely az állami költségvetés 50%-ának felelt meg. A háborús hozzájárulás nagyságrendjét azzal is érzékeltethetjük, hogy havi összege több mint 500 db. Turán közepes harckocsi gyári árának felelt meg (a Magyar Királyi Honvédség viszont csak összesen 375 db. Turánt vett át négy év alatt a hadiipartól). A német megszállás költségei a győri program terheinek nominálisan több mint tízszeresét, reálértéken pedig több mint háromszorosát tették ki. Magyarország ezzel fontos szerepet játszott az 1944-es német háborús kiadások finanszírozásában, hiszen éves szinten a magyar hozzájárulás (300 millió pengővel számolva) elérte a 3600 millió pengőt, ami 1,5 milliárd birodalmi márkának felelt meg. Ugyanebben az évben a német állam teljes belföldi adóbevétele 100 milliós lakosság után 40 milliárd márka volt. Amennyiben az adóbevételt a lakosság létszámára arányosítjuk, akkor válik érthetővé ennek az összegnek a valódi jelentősége. Relatív értéken a magyar háborús hozzájárulás megfelelt a német adóterhek 25%-ának (a német adóbevételek 14,5 milliós lakosságra vetítve megközelítőleg 6 milliárd márkát tettek volna ki, míg a magyar befizetések 1,5 milliárd márkát jelentettek). A számok még nagyobb eltérést mutatnának, ha háborús hozzájárulásokhoz hozzászámolnánk azokat az összegeket is, amelyeket a német fél szállítások formájában kapott, de semmivel sem ellentételezett (UNGVÁRY, 2012). A német megszállás költségei a klíringszámlákon 1941 után felhalmozódott adósságokkal együtt elviselhetetlen terhet jelentettek a magyar nemzetgazdaságra.

Mivel a németek a Birodalomba kiszállított mezőgazdasági termékekért és nyersanyagokért egyre kevésbé fizettek és a klíringszámlákon felgyülemlett tartozásállományt sem voltak hajlandóak rendezni, ezért Magyarországhoz hasonlóan a többi kelet-közép-európai ország jegybankja is nagy mennyiségű fedezetlen papírpénzt bocsátott ki. Mindez az inflációs folyamat felgyorsulásához vezetett az 1939 és 1945 közötti időszakban. A Harmadik Birodalomba beolvasztott Cseh-Morva Protektorátusban a forgalomban lévő pénzmennyiség hat és félszeresére (6,3 milliárd koronáról 40,5 milliárd koronára), a németek által létrehozott szlovák bábállamban pedig öt és félszeresére (1,3 milliárd koronáról 7,5 milliárd koronára) emelkedett. Lényeges különbséget jelentett, hogy a háború alatt a cseh-morva területeken a német hatóságok – különböző adminisztratív intézkedésekkel – kordában tartották a magas inflációt és igyekeztek visszaszorítani minden feketepiacihoz kötődő tevékenységet, addig a szlovák hatóságok kevésbé léptek fel sikeresen a pénzromlással szemben. A Protektorátusban 1941-ig az inflációs nyomás következtében folyamatos áremelkedésekre került sor. 1942 végétől egészen 1945 májusáig azonban stabil maradt a fogyasztói árszínvonal, a nagy és kiskereskedelmi árak közötti eltérés sem volt jelentős mértékű (KREJČÍ, 1986).²

A rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján a Lengyel Főköormányzáságban forgalomban lévő pénzmennyiség 1940. március 31-én 900 millió zlotyról 1942 március végére 2,5 milliárd zlotyra emelkedett. A bankjegyforgalom 1943. március végére elérte a 4,4 milliárd, 1944. március 31-én pedig a 6,5 milliárd zlotyt. 1945. január 18-án már 10,2 milliárd zloty fedezetlen papírpénz volt forgalomban. A Főköormányzáságban felgyorsult inflációs folyamatot jól mutatja, hogy 1939-hez képest az élelmiszerárak a világháború alatt a feketepiacon közel 20-szorosára emelkedtek (RADICE, 1986, p. 358).

Hasonló tendencia érvényesült a Balkán államaiban is. Szerbiában a megszállási költségek miatt ugyancsak jelentős inflációs folyamat bontakozott ki. Míg 1941 áprilisában a bankjegyforgalom 2 milliárd dinárt tett ki, addig 1943 végére elérte a 25,5 milliárdot. Az alapvető élelmiszerek árai a kiváló mezőgazdasági termőterülettel rendelkező Bánátban 1939 és 1944 között 10-12-szeresére emelkedtek. Az áremelkedés mértéke Belgrádban és Szerbia többi területén még nagyobb volt. A németek által létrehozott horvát államban sem volt kedvezőbb a helyzet. A forgalomban lévő pénzmennyiség 1943 márciusában elérte a 22 milliárd kunát, 1945 februárjában viszont már 184 milliárd kunát tett ki, amely azt mutatja, hogy a horvát hatóságok nem tudtak fellépni az egyre jobban felgyorsuló pénzromlás folyamatával szemben (RADICE, 1986).

Romániában a forgalomban lévő pénzmennyiség hét, az elcsatolt területeket is figyelembe véve közel nyolcszorosára emelkedett. A balkáni országban az állami bevételek nagy részét rendkívüli katonai kiadásokra fordították: 1944-45-ben a hadikiadások elérték az összes állami bevétel 60%-át (350-400 milliárd lej) (RADICE, 1986).

² Egyes számítások szerint a német megszállás első két évében a Protektorátus területén az ár- és bérszínvonal 20-30%-kal, más szerzők szerint 1939 márciusa és 1941 szeptembere közötti időszakban a bérek 30 és 45% között emelkedtek.

Bulgáriában a bankjegyforgalom az 1939. évi 2,8 milliárd leváról 1944 szeptemberére 40,7 milliárd levára emelkedett, amennyiben figyelembe vesszük Dél-Dobrudza térségét, valamint a balkáni országhoz csatolt jugoszláv és görög területeket is. A háborús erőfeszítések és az országban állomásozó német hadsereg ellátása miatt a költségvetési kiadások ötszörösére emelkedtek. A leva aranyfedezete a háború előtti 26%-os szintről 1944-re 4%-ra súlylyedt. A növekvő megélhetési költségek lakosságra gyakorolt kedvezőtlen hatásainak kiküszöbölése érdekében a bolgár kormány az állami alkalmazottak bérét 50-100%-kal emelte meg, amely jelentős mértékben hozzájárult a pénzromlás folyamatának felgyorsulásához (LAMPE, 1986). Egészében véve elmondható, hogy Bulgária szűkebb területére számított pénzforgalom is több mint tízszeres volt a világháború előtti időszakhoz képest (RADICE, 1986).

A megszállási költségek jobb megértése miatt először össze kell hasonlítani a németek által megszállt nyugat- és kelet-európai országok háborús hozzájárulásának mértékét. Ugyancsak fontos feladatot jelent a hozzáférhető adatokkal kapcsolatosan felmerülő hiányosságok megállapítása.

A német megszállás költségeivel kapcsolatosan számos felmérés látott napvilágot. A német Elszámolási Kassának német klíringadósságokról szóló, 1944 nyaráról származó feljegyzése megközelítőleg 10-15%-os hibahatárt tartalmaz. Ennek magyarázata, hogy a német hatóságok által közzétett adatok általában alacsonyabbra teszik a tartozások összegét, ezért a német feljegyzés adatai eltérnek a Harmadik Birodalommal szövetséges országok számaitól. Főleg a kereskedelmi elszámolásokban mutatkozik lényeges különbség: a németek többnyire vagy kisebb importtöbbletet mutatnak ki, nem ritkán exporttöbbletről is szólnak, amelynek ellentmond a klíringadósságok alakulása (RÁNKI, 1990). A német források legnagyobb hiányossága, hogy egyáltalán nem veszik figyelembe a megszállási vagy a német csapatok jelenlétének költségeit. Másrészt a közzétett német adat 1944 júniusából származik, vagyis a megszállás utolsó pár hónapját már nem tartalmazza, és figyelmen kívül hagyja azoknak az áruknak az értékét is, melyeket a visszavonuló német csapatok magukkal vittek (SUNDHAUSEN, 1983).

A klíringadósságok és megszállási költségek alakulására vonatkozólag rendelkezésre állnak a Nemzetközi Elszámolási Bank számításai is.

2. táblázat. Németország klíringadósságai
Kifizetetlen összegek és éves növekedések (millió márka)

Hitelező országok	Franciaország	Hollandia	Belgium	Dánia	Magyarország	Románia
1940. december	200	160	250	390	-	(-20)
1941. december	800	1410	930	820	180	280
1942. december	2450	2490	2420	1240	540	500
1943. december	5400	4270	4280	2250	980	500
1944. március	6350	5030	4670	2610	-	-
1944. június	7500	5590	5130	2990	-	900
1944. szeptember	8000	5750	5370	3360	-	900

Hitelező országok	Bulgária	Szlovákia	Svédország	Svájc	Csehország	Összesen
1940. december	100	90	(-60)	50	600	1 800
1941. december	440	170	80	250	1100	6 500
1942. december	700	330	70	500	1600	12 800
1943. december	1100	450	50	600	3200	23 100
1944. március	-	-	40	600	3400	(26 000)
1944. június	-	500	10	600	3700	(29 200)
1944. szeptember	1200	-	-	600	4600	(31 500)

Forrás: Reports of Bank for International Settlement [1944], p. 149.

A statisztikai adatok szerint a nyugat-európai megszállt területek után a délkelet-európai szövetséges országok járultak leginkább hozzá a német hadikiadásokhoz. Egyes német számítások összesen 55,6 milliárd márkára teszik a megszállási költségekből származó bevételeket. A németek által megszállt nyugat-európai országokból közel 53 milliárd birodalmi márka bevétele volt a német államkincstárnak. A megszállási költségekhez hasonló, de más címen elszámolt bevétele volt a Német Birodalomnak az ún. védelmi hozzájárulás. Ebből a cseh területek 2 milliárdot, a Lengyel Fő kormányzóság 2,1 milliárdot és Olaszország a Mussolini-rendszer összeomlása után 13,3 milliárdot fizetett. A Nemzetközi Elszámolási Bank becslése

szerint Németország bevétele a megszállási költség és a védelmi hozzájárulás formájában 1944 szeptemberéig elérte a 84 milliárd márkát (RÁNKI, 1990).

A Nemzetközi Elszámolási Bank a megszállási költségek, valamint a klíringadósságok formájában szerzett bevételeket 124 milliárd márkára, azaz az összes német hadikiadás 25%-ára becsüli. A nemzetközi pénzügyintézet becslése azonban nem veszi figyelembe az utolsó háborús hónapokat, s alábecsüli a német klíringadósságok nagyságát. A számítás nem foglalja magába a németek által hadizsákmányként a különböző megszállt országokból elhurcolt értékeket. További problémát jelent, hogy nem veszi figyelembe azt az értéket sem, melyet a Németországba hurcolt kényszermunkások termeltek. Végül a közzétett számítások azért sem pontosak, mert az alkalmazott német gazdaságpolitika a kelet- és délkelet-európai országok esetében lényegesen különbözött a nyugat-európaiaktól (RÁNKI, 1990, p. 309).

Rendkívül hasznosak a megszállás témakörével foglalkozó német történészek által készített számítások, melyek a megszállt országok pénzügyi hozzájárulásait mutatják a német hadikiadásokban.³ A németek által készített számítások – Olaszországtól eltekintve – meglehetősen pontos képet adnak 1944. első negyedévének végéig a megszállt területek pénzügyi hozzájárulásáról. Lényeges különbség mutatkozik a megszállt országok nemzetgazdasági vesztesége és a német gazdaság tényleges nyeresége között. Ennek oka, hogy a pusztítás vagy a rablás egy része nem jelentkezett a német gazdaság állami bevételeként. Ezek a német számítások 85-90 milliárdra becsülték a német pénzügyi bevételeket a megszállt országokból. A számítások módszertanilag is megalapozottak, mert figyelembe veszik a különböző árfolyamrátákat és árkülönbségeket, de számos kritikai megjegyzés fogalmazható meg a kapott adatokkal kapcsolatosan:

1. Az adatok csak 1944 márciusáig tartalmazzák a megszállt területek pénzügyi hozzájárulását, miközben a háború utolsó hónapjait egyáltalán nem veszik figyelembe.
2. A számítás figyelmen kívül hagyja azt az értéket, amellyel a Németországban dolgozó kényszermunkások járultak hozzá a német jövedelmekhez.
3. Végül nincsenek megbízható vagy átfogó adatok arról az értékről, amelyet a német hadsereg, a közigazgatás vagy egyéb szervek katonái vagy alkalmazottai saját maguk számára hurcoltak el a megszállt országokból (BUCHHEIM, 1986).

³ A kérdéskörrel foglalkozó német történészek közül az egyik legátfogóbb tanulmányt (*Die besetzten Länder im Dienste der deutschen Kriegswirtschaft während des Zweiten Weltkriegs*) Cristoph Buchheim írta, mely a történeti kutatásokkal foglalkozó, *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* folyóirat 1986. januári számában jelent meg.

3. táblázat. A megszállt területek pénzügyi hozzájárulása (millió birodalmi márka)

Megnevezés	1943. augusztus	1944. március
Franciaország	32 290	35 060
Hollandia	10 300	12 030
Belgium	7 770	9 300
Lengyel Főköormányzóság	2 965	5 015
Norvégia	4 250	4 900
Megszállt keleti területek	3 500	4 500
Dánia	1 760	2 530
Cseh-Morva Protektorátus	4 100	2 310
Szerbia	480	630
Görögország	110	500
Összesen	68 525	77 775
Becslés szerinti további 10-15%	6-11 000	7-12 000
Összesen	76-85 000	kb. 85-90 000

Forrás: BUCHHEIM, C. [1986], Die besetzten Länder im Dienste der deutschen Kriegswirtschaft während des Zweiten Weltkriegs. In: Karl Dietrich Bracher – Hans-Peter Schwarz: Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. Jahrgang 34. Heft 1, p. 123.

http://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/1986_1_5_buchheim.pdf Letöltve: 2018. január 2.

Figyelembe véve a megfogalmazott kritikai észrevételeket, a táblázatban szereplő adatokat ki kell egészíteni a szövetséges vagy csatlós országok által nyújtott kereskedelmi hitelek összegével is (RÁNKI, 1990).

A német megszállási költségekkel kapcsolatosan elmondható, hogy mind a Nemzetközi Elszámolási Bank, mind pedig a német hatóságok adatai alapvető felülvizsgálatra szorulnak és további történeti kutatásokat igényelnek. Kétségtől igaz, hogy a német katonai erők által megszállt területek jelentős védelmi hozzájárulást fizettek a Birodalom kincstárának, ugyanakkor a németek által – mindenféle ellentételezés nélkül – kiszállított áruk, mezőgazdasági termékek és nyersanyagok egyáltalán nem szerepelnek a statisztikai adatokban. A németek a Lengyel Főköormányzóságban, de még a megszállt szerb területeken is elrendelték a haditermelés szempontjából fontos ipari üzemek berendezéseinek leszerelését és Birodalomba szállítását. A náci hatóságok részéről mindez nem jelentett mást, mint a megszállt országok nemzetgazdaságainak önkényes kifosztását és kirablását. Helytálló Ránki György történész megállapítása, miszerint a kíméletlen rablás és rombolás, amit a német csapatok a világháború első szakaszában végeztek, nem segítette a megszállt kelet-közép- és délkelet-európai országok szerves gazdasági kizsákmányolását. A német hatóságok csak a lengyel területekről – ideértve a Német Birodalomba beolvasztott területeket és a Lengyel Főköormányzóságot – 1943 végéig 3,3 millió tonna búzát, 3,9 millió tonna burgonyát és 400 000 tonna cukrot szállítottak el. A német hadsereg és a megszálló hatóságok rekvirálásai, valamint a Birodalomba

történt szállítások meghaladták a lengyel nemzetgazdaság teherbíró képességét. A helyi lakosság élelmezését a minimumra vagy az alá szorították. 1942-43-ban a Kelet-Európából elszállított mezőgazdasági termékek a német fogyasztás 17%-át tették ki gabonából, 25%-át hústermékekből és 18%-át cukorból (RÁNKI, 1990).

A világháború éveiben kevésbé volt sikeres a német politika a nyersanyagok elhurcolásában. A rendelkezésre álló adatok ugyanis a megszállt országok gazdaságait illetően inkább a pusztítás mértékére vonatkoznak, és egyáltalán nem világos, mit koboztak el, mi volt a hadiszákmány, mit hurcoltak el egyéni rablások formájában, és mi vált a német hadikiadások részbeni fedezetévé. Lengyelországhoz hasonlóan rendkívül bizonytalanok Jugoszlávia háborús hozzájárulására vonatkozó számadatok. Szerbia nagy mennyiségben szállított érceket – vas, ólom, réz, cink – Németországba. A statisztikai adatok szerint 1942-ben a megszállt szerb területekről 600 000 tonna vasércet és 320 000 tonna búzát szállítottak el a Harmadik Birodalomba. Az adatok elemzése során természetesen figyelembe kell venni a német hadsereg (Wehrmacht) és a német megszálló hatóságok helyi fogyasztását is (RÁNKI, 1990).

Összegezve megállapítható, hogy a történettudomány jelenlegi álláspontja szerint rendkívül nehéz pontosan megbecsülni a megszállási költségeket, mivel a lefoglalt mezőgazdasági termékek és nyersanyagok nagy részét a német katonai csapatok és közigazgatás ellátására fordították. A statisztikai adatok nem tartalmazzák azokat a lefoglalt értékeket, melyeket a megszálló német/olasz hatóságok, katonai erők, továbbá a közigazgatás alkalmazottai saját maguk számára hurcoltak el a kelet-közép- és délkelet-európai országokból. Éppen ezért mind a Nemzetközi Elszámolási Bank, mind pedig a német hatóságok által közzétett adatok csak kritikai észrevételek figyelembevételével fogadhatók el.

KÖVETKEZTETÉSEK

A Német Birodalom az 1930-as évek közepétől jelentős összegű tartozást halmozott fel a klíringszámlákon a kelet-közép- és délkelet-európai országokkal szemben, amelyet egyáltalán nem volt hajlandó iparcikkekkel ellentételezni. Az ellenszolgáltatások nélküli kiszállítások értéke 1941 utáni időszakban nőtt meg jelentős mértékben. A nemzetiszocialista vezetés a klíringszámlákon felgyülemlt adósságállományt a háborús erőfeszítéshez történő közös hozzájárulásként értelmezte, és mindvégig vonakodott teljesíteni a szerződött szállítási kötelezettségeit.

A megszállási költségek kérdésével foglalkozó hazai és külföldi szakirodalom adatai alapvető korrekcióra szorulnak. A német Elszámolási Kassának német klíringszámlákról szóló, 1944 nyaráról származó feljegyzése lényegesen alacsonyabbra teszi a tartozások összegét, mert nem veszi figyelembe a német megszálló csapatok jelenlétének költségeit és a világháború utolsó 8 hónapjában a német csapatok által elhurcolt áruk értékét. A Nemzetközi Elszámolási Bank jelentésének legnagyobb hiányossága, hogy egyáltalán nem tartalmazza a né-

metek által hadizsákmányként a különböző megszállt területekről elhurcolt értékeket, továbbá azt az értéket sem veszi figyelembe, melyet a Németországba hurcolt kényszermunkások termeltek. Az elmúlt időszakban német történészek által készített számítások 85-90 milliárd birodalmi márkára becsülik a megszállt országokból származó német pénzügyi bevételt. Ezen pénzügyi számítások már lényegesen pontosabb képet adnak a német megszállás anyagi terheiről, de további kiegészítésre és magyarázatra szorulnak.

A történettudomány jelenlegi álláspontja és a rendelkezésre álló források szerint nagyon nehéz pontosan megbecsülni a megszállás költségeit, mivel a német hatóságok nagy mennyiségben szállítottak ki – ellentételezés nélkül – élelmiszert és nyersanyagot a kelet-közép- és délkelet-európai országokból a Harmadik Birodalomba. További problémát jelent a német hadsereg, a közigazgatás vagy egyéb szervek katonái által saját célra eltulajdonított tárgyak értékének pontos meghatározása.

A rendelkezésre álló adatok arra utalnak, hogy a nácik által megszállt nyugat-európai országok mellett a kelet-közép- és délkelet-európai térség államai is jelentős összegekkel járultak hozzá a Német Birodalom háborús erőfeszítéseéhez. A klíringszámlákon felhalmozódott tartozások mellett a hadikiadások is megnövekedtek. A térség államai a háborús kiadásait fedezetlen bankjegykibocsátással finanszírozták. A pénzforgalom ugrásszerű növekedése miatt a második világháború idején a régió valamennyi országában felgyorsult az infláció, amely kedvezőtlen hatást gyakorolt az államháztartás mellett a makrogazdasági folyamatokra is. Az ellentételezések nélküli kiszállítások és a megszállási költségek óriási terhet jelentettek a kelet-közép- és délkelet-európai országok nemzetgazdasági számára. A Harmadik Birodalom tehát – a nyersanyag- és mezőgazdasági termék kiszállításokkal – szisztematikusan kifosztotta Kelet-Közép- és Délkelet-Európa államainak gazdaságát. Mindezek a körülmények a második világháborút követő időszakban lényegesen befolyásolták a térség országainak gazdasági talpraállását és nemzetgazdaságuk fejlődését.

HIVATKOZOTT FORRÁSOK

BEREND T. I. – RÁNKI, GY. (1976): Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, p. 561-588.

BUCHHEIM, C. (1986): Die besetzten Länder im Dienste der deutschen Kriegswirtschaft während des Zweiten Weltkriegs. In: Karl Dietrich Bracher – Hans-Peter Schwarz: Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. Jahrgang 34. Heft 1, p. 117-146.

http://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/1986_1_5_buchheim.pdf Letöltve: 2018. január 2.

CORNELIUS, D. S. (2015): Kutyszerítóban. Magyarország és a II. világháború. Rubicon-Könyvek, p. 259-313; 315-375.

CSIKÓS – NAGY, B. (1996): A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulmányok az ezredforduló küszöbén. Budapest, Akadémiai Kiadó, p. 98-107.

DOMBRÁDY, L. (2003): A magyar hadigazdaság a második világháború idején. Budapest, Petit Real Kiadó, p. 187-226.

GULYÁS, L. – LENDVAI, E. – NAGY, M. – RAB, V. – SZÁVAI, F. (2009): Széchenyi tervig. A modern magyar gazdaság története. Szeged, JATE Press Kiadó, p. 113-146.

GUNST, P. (1996): Magyarország gazdaságtörténete. 1914-1989. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, Magyarország gazdasága a II. világháború idején (1939-1945), p. 104-116 o.

HONVÁRI, J. (2005): Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig. Budapest, Aula Kiadó, p. 81-88.

I. T. BEREND – GY., RÁNKI (1977): East-Central-Europe in the 19th and 20th centuries. Budapest, Akadémiai Kiadó, p. 142-161.

I. T. BEREND – GY., RÁNKI (1987): Polen, Ungarn, Rumänien, Bulgarien und Albanien 1914-1980. In: Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart / unter Mitarbeit von Armengaud, A., Wolfram, F., Jan A. V. H., Hermann K., Ilja. M., Friedrich V. Band 6. Stuttgart, Klett-Clotta, p. 769-821.

KAPOSI, Z. (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Budapest – Pécs, Dialóg Campus Kiadó, p. 317-322.

KREJČÍ, J. (1986): The Bohemian and Moravian War Economy. In: KASER M. C- RADICE, E. A.: The economic history of Eastern Europe, 1919-1975. Vol. II. Oxford, Oxford University Press, Chapter 19, p. 452-473.

LAMPE, J. R. (1986): The Bulgarian economy in the twentieth century. London: Croom Helm, p. 105-121. <https://doi.org/10.2307/2596329>

LANDAU, Z. – TOMASZEWSKI, J. (1985): The Polish Economy in the twentieth century. London: Croom Helm, p. 143-181. <https://doi.org/10.2307/2553958>

RADICE, E. A. (1986): Changes in Property Relationships and Financial Arrangements. In: Kaser M. C-Radice, E. A.: The economic history of Eastern Europe, 1919-1975. Vol. II. Oxford, Oxford University Press, Chapter 15, p. 329-365.

RÁNKI, GY. (1990): A II. világháború gazdaságtörténete. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, p. 290-317.

Reports of Bank for International Settlement 1944, p. 149.

SUNDHAUSEN, H. (1983): Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Grossraum 1941-1945. Stuttgart, Dt. Verlag-Anst. p. 375.

UNGVÁRY, K. (2012): - Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon, 1919-1944. Pécs - Budapest, Jelenkor Kiadó – OSZK, p. 510-526.

Térképjegyzék forrása: Köztes-Európa Térképgyűjtemény, Erdélyi Magyar Adatbank. Köztes-Európa és a modern birodalmak (1926-1945).

In: <http://terkeptar.transindex.ro/belso.php?nev=217> Letöltve: 2018. január 2.

